EKOLOGIYAGA OID NEOLOGIZMLARNING NOMINATIV XUSUSIYATLARI

Rahimova Mohinur Qaxramon qizi,
tayanch doktorant O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
O‘zbekiston, Toshkent shahri,
Email: mohinurrahimova69@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.24202350

Annotatsiya. Mazkur maqolada ekologiya sohasiga oid neologizmlarning nominativ xususiyatlari qiyosiy-lingvistik yondashuv asosida tadqiq qilinadi. Ingliz va o‘zbek tillari materiallari misolida neologizmlarning shakllanish jarayoni besh asosiy mexanizmga — kompozitsiya, qisqartma, semantik kengayish, affiksatsiya va blending — ajratiladi. Til tipologiyasidagi farqlar tufayli ingliz tili ko‘proq kompozitsiya va blendingga tayanishi, o‘zbek tili esa affiksatsiya va kalkalashni afzal ko‘rishi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, ekologik terminlarning ijtimoiy-madaniy funksiyasi tahlil qilinib, ularning yangi hodisalarni nomlash bilan birga ekologik ongni shakllantirishdagi o‘rni ham izohlanadi.

Kalit so‘zlar: ekologik neologizmlar, nominativ xususiyat, so‘z yasash, kompozitsiya, affiksatsiya, blending, semantik kengayish.

Kirish. Tilshunoslikning so‘z yasalishi, semantika va terminologiya bo‘yicha zamonaviy izlanishlari shuni ko‘rsatadiki, yangi tushunchalar tilga kirib kelishi jarayoni ko‘pincha jamiyatdagi ilmiy-texnik taraqqiyot va ijtimoiy ehtiyojlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa, ekologiya sohasida paydo bo‘layotgan yangi texnologiyalar, siyosiy tashabbuslar va global muammolar til tizimida yangi nomlar — neologizmlar — yaratilishini jadallashtirmoqda. Neologizm lingvistik jihatdan “yangi vujudga kelgan va hali to‘liq normativlashmagan so‘z yoki ibora” sifatida ta’riflanadi; uning yuzaga kelishi nominatsiya mexanizmlarining faol ishlashiga bevosita bog‘liqdir. Shu ma’noda ekologik neologizmlar yangi ekologik hodisalar, strategiyalar va mafkuralarni atashga xizmat qilibgina qolmay, ijtimoiy ongning ekologik yo‘nalishini shakllantirishda ham vositachilik qiladi.

Tadqiqot usullari va materiallari. Mazkur tadqiqot ekologiya sohasiga oid neologizmlarning nominativ xususiyatlarini aniqlash va ularni ingliz hamda o‘zbek tillari doirasida qiyosiy-lingvistik yondashuv asosida tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tahliliy yondashuv asosida ingliz va o‘zbek tillaridagi ekologik neologizmlarning so‘z yasalish mexanizmlari solishtirildi, ularning tipologik farqlari aniqlab berildi. Morfologik va derivatsion tahlil orqali yangi ekologik birliklarning tarkibiy qismlari, xususan ildiz, affiks, kompozitsiya va blending jarayonlari hamda semantik o‘zgarishlari o‘rganildi. Semantik kengayish va metaforik tahlil yordamida yangi terminlarning ma’no o‘zgarishi va metafora asosida kengayishi, masalan, “carbon footprint, green finance, yashil iqtisodiyot” kabi hodisalar tahlil qilindi. Shuningdek, ekologik neologizmlarning ilmiy, siyosiy va ijtimoiy diskursdagi ishlatilish chastotasi va ularning ijtimoiy-madaniy yuklamasi diskurs tahlili orqali o‘rganildi. Tahlil uchun asosiy material sifatida ingliz tilidagi ilmiy maqolalar, xalqaro ekologik tashkilotlar (IPCC, UNEP, COP hisobotlari) hujjatlari hamda ommaviy axborot vositalari manbalari tanlab olindi. O‘zbek tilidagi manbalarga ekologik qonunchilik hujjatlari, OAV materiallari, lug‘atlar va terminologik qo‘llanmalar kiritildi. Jami 150 ga yaqin neologizm ingliz tilidan, 120 ga yaqin neologizm esa o‘zbek tilidan tanlab olinib, morfologik va semantik jihatdan chuqur tahlil qilindi.

So‘z yasashning nazariy asoslari, xususan, kompozitsiya, affiksatsiya, semantik kengayish va blending mexanizmlari haqidagi izlanishlar (Plag, 2003; Štekauer & Lieber, 2005) ekologik leksikadagi yangiliklarni tahlil qilish uchun metodologik zamin bo‘lib xizmat qiladi. Ingliz tili analitik, o‘zbek tili esa agglutinativ tuzilmaga ega bo‘lgani sababli, ikkala tildagi nominativ strategiyalar turli yo‘nalishda rivojlanadi. Analitik tillar, jumladan ingliz tili, ko‘pincha morfologik jihatdan yengil kompozitsiya va blendingga tayanadi; o‘zbek tili esa affiksatsiya imkoniyatlaridan keng foydalanadi va xalqaro terminlarni ko‘pincha kalkalash orqali o‘zlashtiradi. Shu bois, ekologik neologizmlarni qiyosiy o‘rganish nafaqat lingvistik tiplardagi tafovutlarni ochib beradi, balki ularning jamiyatdagi kommunikativ funksiyasini ham yoritadi.

Ekologik siyosat va xalqaro institutlar faoliyatida qisqartmalar alohida o‘rin tutadi. IPCC, COP, NDC, LCA, ESG kabi qisqartmalar nomlash jarayonini ixchamlashtiradi va ilmiy hamda siyosiy matnlarda tez o‘zlashadi. O‘zbek diskursida ko‘pincha asl qisqartma saqlangan holda izohli kengaytma bilan qo‘llanadi: IPCC (Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha hukumatlararo paneli), COP sammiti va hokazo. Bu jarayon terminologik qarzlanishning samarali shakli bo‘lib, ilmiy hamjamiyatda terminlarni tez legitimlashtiradi. Semantik kengayish ekologik neologizmlarning ko‘p qatlamli ma’nosini shakllantiradi. Ingliz tilidagi footprint so‘zi dastlab “oyoq izi” ma’nosiga ega bo‘lsa, ekologik diskursda carbon footprint “inson

faoliyatining ekologik ta’sir izlari”ni anglatadi. Shuningdek, green rangi asosidagi metafora green jobs, green finance kabi yangi konseptlarni yaratgan. O‘zbek tilida ham uglerod izi, ekologik yuk, barqaror rivojlanish kabi iboralar ko‘chma ma’no asosida shakllanadi. Shu bilan birga, greenwashing atamasini yashil pardoz yoki aldamchi yashillashtirish tarzida berish semantik yadroni saqlagan holda, yangi hodisani milliy madaniy kontekstda tushunarli qiladi.

O‘zbek tili agglutinative xarakterga egaligi uchun affiksatsiya ekologik neologizmlar yaratishning eng qulay yo‘lidir. plastik-siz, barqaror-lik, uglerod-siz-lan-ish, qayta-foydalan-ish, tozal-an-ish kabi yasalmalarda affikslar jarayon, holat va sifat ma’nolarini aniq ifodalaydi. Ingliz tilida ham -less, -ize/-ise, -ization, -friendly kabi affikslar faol ishlatiladi, biroq tilda kompozitsiya va blendingning umumiy salmog‘i ko‘proqdir. O‘zbek tilida ko‘pincha kalkalash bilan birga qo‘llanadigan affiksatsiya — masalan, uglerod neytralligi, nol chiqindi — terminni mahalliylashtirish va rasmiylashtirishga xizmat qiladi. Blending ingliz tilida qisqa va original so‘zlarni yaratishga imkon beruvchi ijodiy mexanizmdir. smog (smoke+fog), agrivoltaics (agriculture+photovoltaics), bioplastic, ecocide kabi birliklar yangi tushunchani ixcham, lekin semantik jihatdan murakkab tarzda ifodalaydi. O‘zbek tilida bu hodisa kamroq uchrasa-da, so‘nggi yillarda ekoturizm, ekomarkaz kabi modellar orqali yuzaga chiqmoqda.

Natijalar va muhokamalar. O‘tkazilgan tahlillar natijasida ingliz va o‘zbek tillarida ekologik neologizmlarning shakllanishida bir qator umumiyliklar va farqli jihatlar aniqlandi. Ingliz tilida so‘z yasashning eng ko‘p qo‘llanilgan usullari kompozitsiya (carbon footprint, climate-smart agriculture, zero-emission vehicle) va blending (smog, agrivoltaics, bioplastic) bo‘lib, bu tilning analitik tuzilishi bilan bog‘liq. O‘zbek tilida esa affiksatsiya va kalkalash yetakchi o‘rin tutdi. Masalan, “barqarorlik, plastik-siz, uglerod-siz-lan-ish, nol chiqindi, yashil iqtisodiyot” kabi birliklar yangi tushunchalarni mahalliylashtirishda faol qo‘llanadi. Ingliz tilida ekologik siyosat va ilmiy matnlarda “IPCC, COP, LCA, ESG” kabi qisqartmalar keng ishlatiladi, o‘zbek tilida esa ko‘pincha asl qisqartma saqlangan holda izoh bilan qo‘llanadi, masalan, “IPCC (Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha hukumatlararo paneli)” yoki “COP sammiti”. Bu jarayon terminlarni tezroq qabul qilish va normallashtirishga yordam beradi. Ingliz tilidagi “footprint” so‘zi “oyoq izi”dan “inson faoliyatining ekologik ta’siri” ma’nosiga kengaydi, “green jobs”, “green finance”, “eco-anxiety” kabi metaforik neologizmlar paydo bo‘ldi. O‘zbek tilida ham “uglerod izi, ekologik yuk, yashil iqtisodiyot, qayta ishlash madaniyati” kabi birliklar semantik kengayish asosida shakllanmoqda. Ingliz tilidagi “flight-shaming” yoki “eco-anxiety” kabi birliklar ekologik ong va axloqiy mas’uliyatni kuchaytiradi, o‘zbek tilida esa “nol chiqindi turmush tarzi, qayta ishlash madaniyati, yashil iqtisodiyot” kabi atamalar ekologik mas’uliyatli xulq-atvorni targ‘ib etadi. Neologizmlarning ixchamligi va obrazliligi ularning siyosiy va ijtimoiy diskursda samarali qo‘llanilishiga yordam beradi. Shu bilan birga, o‘zbek tilida ekologik terminlar ko‘pincha xalqaro manbalardan bevosita tarjima qilinadi yoki kalkalanadi, ammo ularni izchil normallashtirish va yagona shaklga keltirish jarayoni hali to‘liq shakllanmagan. Rasmiy lug‘atlar va uslubiy qo‘llanmalar orqali ekologik terminlarning standartlashuvi va barqaror qo‘llanilishi ta’minlansa, ilmiy va ijtimoiy nutqda ekologik diskursning samaradorligi ortadi. Ushbu natijalar ingliz va o‘zbek tillarida ekologik neologizmlarning shakllanish jarayoni tilning tipologik tuzilishi hamda ijtimoiy-madaniy ehtiyojlar bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatdi; ingliz tilida kompozitsiya va blending, o‘zbek tilida esa affiksatsiya va kalkalashning ustuvorligi tasdiqlandi hamda ekologik terminlarning standartlashuvi ularning ilmiy va ijtimoiy nutqda samarali qo‘llanishi uchun muhim omil ekani asoslandi.

Ekologik neologizmlarning ijtimoiy-madaniy funksiyasi ham alohida e’tiborga loyiq. Ular nafaqat atash birligi, balki axloqiy va mafkuraviy yuklamaga ega bo‘lgan kommunikativ vositalardir. Ingliz tilidagi flight-shaming yoki eco-anxiety atamalari jamiyatda ekologik mas’uliyatni rag‘batlantiruvchi axloqiy diskurslarni shakllantiradi. O‘zbek tilidagi yashil iqtisodiyot, nol chiqindi turmush tarzi, qayta ishlash madaniyati kabi iboralar ham jamiyatning ekologik xulqini shakllantirishga xizmat qiladi. Neologizmlar qanchalik ixcham va obrazli bo‘lsa, ularning siyosiy va ijtimoiy ta’siri shunchalik kuchli bo‘lishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ekologik neologizmlar nominatsiya jarayonida tilning tipologik xususiyatlari va ijtimoiy ehtiyojlar bilan bevosita bog‘liq holda shakllanadi. Ingliz tili ko‘proq kompozitsiya va blendingga tayanib, semantik shaffoflik va ixchamlikni birlashtirsa, o‘zbek tili affiksatsiya va kalkalash orqali terminlarni izohli va tizimli shaklda yaratadi. Bunday birliklar yangi ekologik hodisalarni nomlash bilan birga, ijtimoiy ongni ekologik masalalarga yo‘naltiradi. Kelajakda rasmiy lug‘atlar, me’yoriy hujjatlar va uslubiy qo‘llanmalar orqali bu terminlarning standartlashuvi, barqarorligi va izchil qo‘llanilishi ta’minlansa, ekologik diskursning samaradorligi ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Plag, I. (2003). Word-Formation in English. Cambridge University Press.

2. Crystal, D. (2019). The Cambridge Encyclopedia of the English Language (3rd ed.). Cambridge University Press.
3. Štekauer, P., & Lieber, R. (Eds.). (2005). Handbook of Word-Formation. Springer.
4. Aitchison, J. (2012). Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon (4th ed.). Wiley-Blackwell.
5. Cabré, M. T. (1999). Terminology: Theory, Methods, and Applications. John Benjamins.
6. Oxford Languages. (n.d.). Neologism (lug‘at maqolasi).
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. (2010). 5 jildlik. Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti.
8. Rahmatullayev, Sh. (2010). Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Leksikologiya. Toshkent: O‘zMU nashriyoti.
9. Hamrokulov, F. (2019). O‘zbek tilida so‘z yasalishi va uning muammolari. Toshkent: Fan.